

Yılmaz, Hakan. 2006. "Two Pillars of Nationalist Euroskepticism in Turkey: The Tanzimat and Sevres Syndromes". In *Turkey, Sweden and the European Union: Experiences and Expectations*, ed. Ingmar Karlsson and Annika Strom Melin, Stockholm: SIEPS (Swedish Institute for European Policy Studies), 2006, pp.29-40 **adlı makalenin Türkçesi**

Türkiye'deki Milliyetçi Avrupa-Şüphencilikinin İki Dayanağı:
Tanzimat ve Sèvres Sendromları

Doç. Dr. Hakan Yılmaz
Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Mart 2006

Posta Adresi
Boğaziçi Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
Bebek 34342, İstanbul
Türkiye

Tel: +90 212 359 65 04

Faks: +90 212 287 24 55

E-posta: yilmazh@boun.edu.tr

Kısa Özgeçmiş

Doç. Dr. Hakan Yılmaz, Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir ve üniversitedeki Avrupa Çalışmaları Yüksek Lisans Programı'nın akademik koordinatörüdür. Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi İktisat Bölümü'nde tamamlamıştır (1987). Master (1991) ve doktora (1996) derecelerini New York City'deki Columbia Üniversitesi'nden almıştır. Çağdaş Türk siyaseti, kültür ve siyaset, Avrupa ile Türkiye arasındaki kültürel etkileşim ve algılamalar ile demokratikleşme sürecindeki içsel ve dışsal bağlantılar alanlarında dersler vermiş, yazılar yayınlamıştır. Geçtiğimiz iki yıl zarfında Dr. Yılmaz, her ikisi de Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonu ve Açık Toplum Enstitüsü tarafından desteklenen "Türkiye'deki Avrupa-Şüpheliği" ve "Türkiye'de Muhafazakarlık" konularında araştırma projeleri yürütmüştür. Şu anda, İsveç Avrupa Politikaları Araştırma Enstitüsü tarafından desteklenen "Fransa ve Almanya'nın Türkiye'nin AB Üyeliğine Bakışlarında Kimlik Algılamalarının Payı" konulu araştırma üzerinde çalışmaktadır. 2003 yılında kendisine Avrupa Komisyonu tarafından, "Avrupa Bütünleşmesinin Kimlik ve Kültür Sorunları" alanında Jean Monnet Avrupa Dersi destek ödülü verilmiştir. Dr. Yılmaz'ın son yayınlarından bazıları şunlardır: *Placing Turkey on the Map of Europe (Avrupa Haritasında Türkiye)* (İstanbul: Boğaziçi University Press, 2005) ve "Le conservatisme turc et l'idee d'Europe" (Türk muhafazakârlığı ve Avrupa fikri) (*les défis et les peurs, Entre Europe et Mediterranee*, ed. Paul Sant Cassia ve Thierry Fabre, Arles et Paris: editions Actes Sud, 2005, s. 187-218).

Giriş

Bu kısa yazıda, bizce Türkiye’deki Avrupa hakkındaki milliyetçi söylemin çekirdeğini oluşturan ve seçkinler düzeyindeki Avrupa-şüphencilüğünün iki söylemsel modeli olan Tanzimat ve Sèvres sendromları üzerinde durarak, bunları tanımlayacağız. Tanzimat sendromunun “derin siyaset” imperatifinin kolektif ve bireysel hakların gayrimeşru görülmesi olduğunu, Sèvres sendromunun “derin siyaset” imperatifinin ise dış politikada izolasyonizm ile iç politikada “Batısız Batılılaşma” anlamına geldiğini ileri süreceğiz. Milliyetçi muhafazakârlığın Avrupa’dan stratejik olarak neden uzaklaştığını ve milliyetçi muhafazakâr siyasi partilerle entelektüellerin Türkiye’nin Avrupa Birliği ile entegrasyonuna neden karşı çıktıklarını anlamamızın bu iki argüman sayesinde kolaylaştığını öne süreceğiz.

Milliyetçi Muhafazakârlığın Avrupa’dan Stratejik Olarak Uzaklaşması: Tanzimat ve Sèvres Sendromları

Tanzimat sendromu ile Sèvres sendromu, modern Türk milliyetçiliğinin haleflerinden devraldığı anlatıların iki öncülünü ifade eder. Modern Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu’nun gerilemesi ve çöküşüyle Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu (19. yüzyıl başlarıyla 20. yüzyılın ilk çeyreği) arasındaki kabaca yüz yıllık döneme ait tarihsel anlatılarını, bu iki öncül üzerine inşa etmiştir. 1923’te kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu ideolojisi olan Kemalizm tarafından ciddi biçimde güçlendirilen bu sendromlar, Kemalistlerce kontrol edilen okul sistemi, basın ve edebiyat tarafından toplum nezdinde yaygınlaştırılmıştır. Ancak bu sendromların kökenleri Kemalizm’den çok daha eskilere, Sultan Abdülhamit (hük. 1876-1909) dönemiyle Genç Türklere (hük. 1909-1918) kadar gider ve bu haliyle de Osmanlı’nın son ve Cumhuriyetin ilk devlet elitleri arasında ideolojik bir sürekliliği ifade eder.

Batılı devletler hem İmparatorluğun çöküşünde hem de Cumhuriyetin kuruluşunda tayin edici bir role sahip olduğundan, her iki sendrom da dönüm noktalarını, ana aktörleri ve bu aktörlerin emellerini vurgulayarak, bir yanda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye diğer yanda ise Avrupalı büyük devletler arasındaki ilişkilerin doğasına dair belli bir yorum getirir. Batının Türkiye’ye yönelik emel ve eylemlerinin birer yorumunu ortaya koyan bu sendromların her biri, Türk-Batı tarihinin farklı anlarını anlatarak Batının farklı yüzlerinin altını çizer. Tanzimat sendromuna göre milliyetçi muhafazakâr anlatıda daha merkezi bir yer tutan Sèvres sendromu, Türkiye’nin dış ilişkilerine yöneliktir. Sèvres sendromu, Türkiye’nin dış ilişkilerine odaklanarak Batının Türkiye’ye yönelik stratejisinin genel bir dökümünü verir ve yabancıların müdahale edip ülkeyi yıkmasından kaçınmak için Türkiye’nin neler yapması gerektiğini vazedir.

Tanzimat sendromu ise iç siyasete odaklanarak Batının Türkiye'deki muhtemel işbirlikçilerini tanımlar. Batının muhtemel işbirlikçileri, tipik olarak, Hıristiyan azınlıklar (Ermeniler ve Rumlar), Müslüman ancak Türk olmayan topluluklar (Araplar ve Kürtler) ile toplumun Müslüman ve Türk olan ancak aşırı Batılılaşmış kesimleridir.

İki sendromun da kökeni, Türklerin 11. yüzyıldan itibaren Selçuklularla, özellikle de 14. yüzyıldan itibaren Osmanlılarla birlikte, öncesinde Hıristiyan halklara ait olan Anadolu'yu Rumeli'yi fethedip buralara yerleştiği gerçeğine dayanır. Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğunun toprağı olan Anadolu, Selçuklu Türklerince kısım kısım ele geçirilip yurt edinildikten sonra uzun bir süre boyunca Türkler tarafından "Romalıların Ülkesi" (Diyar-ı Rum) olarak anılmıştır. Osmanlı Türkleri, Küçük Asya'nın yeni sahipleri olarak Selçukluların yerini aldıktan sonra fetih ve yerleşim için gözlerini Konstantinopolis'e ve Bizans İmparatorluğunun Balkanlardaki topraklarına çevirmişlerdir. Osmanlılar için "Romalıların Ülkesi", Balkanlar olmuştur. O dönemde Rumeli olarak adlandırdıkları bu bölge, bugün hâlâ genel olarak bu isimle anılmaktadır. Türk milliyetçilerine göre Hıristiyanlara ait toprakların Türk-Müslümanlarca fethi, Avrupalı-Hıristiyanların rövanşizmine ve restorasyonizmine gerekçe oluşturmuştur. Bunun başlangıcı ve en güzel örneği, ortaçağlardaki Haçlı Seferleridir. Milliyetçi Türk söylemine göre, Avrupalılar, Hıristiyanların tarihi topraklarındaki Türkleri Orta Asya'ya geri gönderme misyonlarından asla vazgeçmemişlerdir. Milliyetçi Türk söyleminde, ortaçağların Haçlı Seferleri, 16. yüzyıl başlarında Osmanlıların bazı Avrupa devletlerine tanıdığı kapitülasyonlar, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarının (örneğin, Mısır ve Kuzey Afrika) Batılı devletlerce kolonizasyonu, I. Dünya Savaşı ertesinde Osmanlı topraklarının kalbinin İtilaf Devletlerince işgali ve paylaşılması ve II. Dünya Savaşı sonrasında Amerika ile Avrupa'nın Türkiye üzerindeki siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel hakimiyeti, hep Batılıların Türklere karşı hissettikleri bu ebedi "haçlı ruhu"nun büründüğü farklı cisimlerdir.

Tanzimat ve Sèvres sendromları, kökenleri Batı ile travmatik bir geçmişe dayanan belli bir algılama biçimini ve buna dayanan belli bir eylem biçimini ifade ederler. Travmatik bir geçmiş tecrübeden kaynaklanan bu algılama ve eylem biçimleri, aradan geçen yıllar içinde şartlar ne kadar değişmiş ve Batı ile gerçek ilişkiler nasıl dönüşmüş olursa olsun, "tarihin acı dersleri" olarak zihinlerde aynen saklanmışlardır ve işte bu anlamda bir "sendrom" oluştururlar. Bir yanı sıra, bir ilişkinin doğası aradan geçen zaman içinde önemli değişimlere uğramış olmasına rağmen, o ilişkinin geçmişteki travmatik hatırasına saplanıp kalmak ve buna tekabül eden sendrom benzeri refleksif tepkiler vermek rasyonel değildir. Ancak öte yandan, devletler, partiler ve şirketler gibi büyük organizasyonların sendrom benzeri algısal ve eylemsel kalıplar geliştirmesi ve bunları tarihin acı dersi ve geçmişin zamanla sınanmış bilgeliği olarak bir nesilden ötekine aktarması da az rastlanan bir olgu değildir. Akıldışı gibi

görünen bu davranışın kökeninde, özellikle de devletler gibi büyük organizasyonların zihniyetlerini ve eylemlerini değişen koşullara uydurmasının yüksek “işlem bedeli” ya da “geçiş bedeli” yatmaktadır. Devlet benzeri bir organizasyonun, boyutları itibarıyla enformasyonu elde etmesi, işlemesi ve hazmetmesi öylesine büyük bir zaman ve çaba gerektirir ki, organizasyon içinde o enformasyonu düzelterek değişen koşullara uygun biçimde organizasyonel tutumu değiştirmeye karşı neredeyse doğal bir direnç oluşur. Özellikle de sözkonusu olan enformasyon, rakiplerle dolu bir dünyada varlığını sürdürme amacıyla ilgiliyse, bir organizasyon varolan enformasyona “aşırı değer” yükleyebilir ve düzeltilmesine karşı daha da büyük bir direnç geliştirebilir. Bu yazıda ele aldığımız sendromlar da bu şekilde milliyetçi Türk seçkinlerinin “derin hafızası”nda yer alırlar ve içe ve dışa yönelik “derin siyasetleri”nin belirlenmesine katkıda bulunurlar. Aşağıda, sözü geçen bu “derin hafıza” ve “derin siyaset” üzerinde daha ayrıntılı olarak duracağız.

Tanzimat Sendromunun Ardındaki “Derin Tarihsel Hafıza”

“Yeni ve daha iyi bir düzene sokmak” anlamına gelen “tanzimat” terimi, 1839’da Gülhane Fermanı’nın ilanı ile yürürlüğe giren bir dizi modernleşme reformuna atfen kullanılır. Gülhane Fermanı, 1856’da bir başka önemli ferman olan Islahat Fermanı’yla tamamlanır. Tanzimat reformlarının esası, Osmanlı tebaasını çağdaş vatandaşlar haline getirmek ve hukukun üstünlüğüne dayalı bir devlet yaratmaktır. Bu temel vatandaşlık hakları, kişinin sosyal statüsüne ve dinine bakılmaksızın yasalar karşısında eşitliğini; yasaların, siyasi otoritenin karar ve eylemlerinin üzerinde olmasını; tüm vatandaşların onurlarının, mülklerinin ve hayatlarının güvenliğini; vergi kurallarının belirlenmesini ve keyfi kararlarla mülkiyet müsaderelerinin sona ermesini içermektedir. 1856 Islahat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğunun Hıristiyan tebaasına yeni haklar getirmiştir. Bunlar arasında ibadet özgürlüğü, kendi eğitim kurumlarını kurma, askere gitme ve eşit vergilendirme hakları vardır.

Bu reform programını başlatırken Sarayın özel beklentisi, İmparatorluğun Hıristiyan tebaasının (çoğunlukla da Rum ve Ermenilerin) sadakatini tekrar kazanıp ayrılıkçı eğilimlerini kontrol altında tutmaktır. Diğer bir hedef de büyük devletlerin, İmparatorluğun iç işlerine karışmasını engellemektir. Gerçekten de Avrupalı devletler, özellikle de İngiltere ve Rusya, uzun süredir aktif bir şekilde Hıristiyan azınlıkları Osmanlı devletine karşı seferber etmekte ve Hıristiyan azınlıklara ekonomik, siyasi ve kültürel avantajlar sağlaması için Saraya baskı yapmaktaydılar. Osmanlı devleti, Tanzimat reformlarıyla bir taahhütte bulunarak büyük devletlerin taleplerinden bir kısmını karşılamayı ve böylece onların Osmanlı Hıristiyanlarını kışkırtmalarına ve ayrılıkçılığı desteklemelerine son vermeyi hedeflemiştir.

Tanzimat reformlarının değerine, hikmetine veya başarısına hüküm verilecek

yer, burası değildir. Ancak Osmanlı tarihine gelişigüzel bir bakış bile, 1839'da Tanzimat'ın ilanından sonra şu ya da bu Avrupa devletince desteklenen Hıristiyan veya Türk-olmayan halkların başarılı bağımsızlık hareketleri nedeniyle İmparatorluğun sürekli bir çöküş sürecine girdiğini ortaya koymaya yeter. Bunun sonucunda 1839 ile 1908 arasında İmparatorluk, Orta ve Doğu Avrupa'daki bütün topraklarını kaybetmiştir. Balkanlar ve Kuzey Afrika'daki topraklar ise 1908-1918 arasında, Balkan Savaşı, Kuzey Afrika'nın İtalyanlarca işgali ve I. Dünya Savaşı'yla birlikte elden çıkmıştır. Son olarak, 1918-1922 arasında İmparatorluğun İtilaf Devletlerince işgali ve yürürlüğe girmeyen Sèvres Antlaşması, Anadolu'nun geniş kesimlerini de zaten sembolik bir varlık haline gelen İmparatorluktan koparmıştır.

Tanzimat'ın cemaatleri güçlendiren reformlarının ters etkide bulunmasının nedenlerinden biri, Osmanlı İmparatorluk merkezinin, merkez-çevre ilişkisine dair yeni bir kurumsal model geliştirememesi ve cemaatlerin taleplerini dirilen bir imparatorluğun çatısı içinde kontrol altında tutabilecek yeni bir emperyal ideoloji ortaya atamaması nedeniyle, reformların havada kalmasıdır. Bu koşullar altında cemaatlere, Rusya ile Batı Avrupa devletlerinin talepleri doğrultusunda modern ulusal, dinsel ve yasal hakların verilmesi, geleneksel merkez-çevre ilişkilerin hızla tahribi ve merkezin çevre üzerindeki iktidarının hızla zayıflaması dışında hiçbir sonuç doğurmamıştır. Çoğu durumda imparatorluk merkezi, cemaatleri güçlendiren reformların ayrılıkçı sonuçlarını kontrol altında tutabilmek için, bu kez de devleti güçlendiren reformlar yapmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı devlet adamlarıyla Cumhuriyet'in kurucuları bu tarihsel gelişmelerden iki önemli ders çıkarmıştır. Birinci ders, bir halka, özellikle başka devletlerin talebiyle, haklar ve özgürlükler vermenin, o halkı devlete daha sadık hale getirmediğidir. Tersine bu durum, devlete daha güçlü bir saldırıda bulunmak için o halka daha çok fırsat verebilmektedir. İkinci ders ise Avrupalıların insan haklarına daha çok saygı gösterilmesi taleplerinin ardındaki asıl niyetin, Türk milletini ve Türk devletini zayıflatmak olduğudur. Günümüz Türk muhafazakârlığının ve izolasyonalizminin ana eksenini oluşturan ve Türk devleti ile toplumunun tarihi hafızasına derinlemesine nakşolmuş bu iki dersin bileşimine Tanzimat Sendromu diyoruz.

Tanzimat Sendromunun en iyi örneği, iktidarını sağlamlaştırmak için Genç Osmanlıları tasfiye eden ama sonra kendisi de Genç Türkler tarafından tasfiye edilen Sultan Abdülhamit'in (h. 1876-1909) sözlerinde bulunabilir. Siyasi hatıratında şöyle yazmaktadır:

“Büyük devletlerin inkılap talepleri hiç bitmiyor! Memleketimizin teşkilatı hakkında hiçbir şey bilmedikleri halde nasihatçi rolü oynamaktan vazgeçmiyorlar. ... Allah'tan kendi aralarında da hiçbir zaman anlaşamazlar. Günümüze ait meselelerde hepsi kendine göre ayrı bir fikir verir. Müşterek oldukları yegane husus şudur: Kamuoyunda, sanki bütün inkılaplar onların

teklifleri ve baskılarıyla yapıyormuş gibi bir tesir uyandırmak, bizi milletimizin önünde küçük düşürmek, buna mukabil Hıristiyanları yükseltip büsbütün azametlenmelerine vesile olmak. Bu inkılap mevzuu, şeytanca bulunmuş bir desisedir. Bizi kendi halimize bıraksalar çok daha iyi ederler. Çünkü kabul ettirmek istedikleri bu inkılaplar, milletimizin menfaatleri bakımından ciddiye alınıp tatbik edilecek şeyler değildir. Halbuki kendi irademizle hareket edebilseniz, yavaş fakat devamlı bir şekilde ilerleyebileceğimizden eminim.” (Sultan Abdülhamit, 1999: 78)

Tanzimat sendromunun diğer bir örneğini, 1920’lerden 1940’lara kadar önde gelen bir bürokrat olarak kalan, başbakanlık yapan ve tek parti rejiminin ideologu olan Recep Peker vermektedir. 1930’lu yıllarda Ankara Üniversitesi’nde verdiği derslerden oluşan *İnkılap Dersleri*’nde Peker, Osmanlı meşrutiyetini, Batı modelinin ülkeye uymayan taklidi olarak nitelmiştir. Osmanlıların, kendi koşullarına ve geleneklerine uymayan Batılı özgürlük anlayışını ödünç aldığını ileri sürmüştür. Peker’e göre İslamcı gericiler ve Hıristiyan ayrılıkçılar, meşum emellerine ulaşmak için özgürlükleri suistimal etmişlerdir:

“... bizim meşrutiyet havası içinde de muzır unsurlar kendilerini beslemek fırsatını buldular. Hürriyet namına ve bu hürriyet havası içinde Derviş Vahdeti adlı bir meczup, *Volkan* isimli bir gazete çıkarıyor ve İttihad-ı Muhhammedi adını koyduğu bir parti teşkil etmiş bulunuyordu. ... Bugün bile böyle bir gazetenin çıkmasına müsaade edersek neticesi ne olur? O zamanki İmparatorluk buna hürriyet namına müsaade ediyordu fakat buna kanunlarla çare bulunmak istendiği zaman, hürriyete dokunuyorsunuz, diye haykırıyorlardı. Gene bu hürriyete güvenerek bir Rum mebus, Meclisi Mebusan kürsüsünden, ‘Benim dışım ne kadar Osmanlı ise içim o kadar Yunanlıdır’ diyor, Osmanlı meclisi buna karşı hürriyet namına susuyordu.” (Peker, 1984: 33)

Tanzimat Sendromunun “Derin Siyaset” İmperatifi: Hak ve Özgürlüklerin Gayrimeşru Hale Getirilmesi

Tanzimat sendromunun “derin siyaset” imperatifleri, aşağıdaki şekilde formüle edilebilir:

Bir: Etnik ve dini gruplarca ileri sürülenler başta olmak üzere, her türlü azınlık hakkı talebini gayri meşru ilan et.

İki: Sosyal sınıflar ve bölgesel topluluklarca ileri sürülenler dahil olmak üzere, her türlü grup hakkı talebini gayri meşru ilan et.

Üç: Temel insan hakları dahil olmak üzere, her türlü hak talebini gayri meşru ilan et.

Tanzimat sendromunun işaret ettiği en iyi politika alternatifi, etnik ve dini azınlıkların varlıklarının reddi ve devletin elindeki tüm imkanlar kullanılarak bu

grupların ulusal kültüre asimilasyonudur. Ancak devlet bir azınlığın varlığını kabul etmek zorunda kalmışsa ve asimilasyon politikası bu grubun toptan dönüşümünü sağlayamamışsa, o zaman da bu grubun tanınma ve kültürel haklarının tesisi talebine mümkün olduğunca direnmek zorunlu hale gelmektedir. Azınlıkları gittikçe daha çok hak ve özgürlük için harekete geçirenlerin Batılı devletler olduğuna inanılmıştır. Böylece, azınlıklara herhangi bir hak verildikçe, devlete daha çok sadık olmak yerine, tam tersine daha az sadık kalacakları düşünülmüştür. Buna göre, daha çok özgürlük, azınlıklar arasında daha güçlü ayrılıkçı hareketlere neden olacak, Batılı devletler de bu azınlıklara ideolojik, politik ve bazen de askeri desteklerini sunmaktan geri durmayacaklardır. Sonunda azınlıklar kendi devletlerini kuracaklar, bu devletler de Batılı devletlerin himayesi altındaki Türk karşıtı kukla devletler olmaktan öteye gidemeyeceklerdir.

Tanzimat sendromunun daha genel ve kesinlikle daha önemli bir politika reçetesi de, bireysel haklar dahil bizzat hak fikrinin gayrı meşru ilan edilmesidir. Çünkü hakların bireylere daha büyük bir hareket alanı kazandıracağına, bireylerin de bu hareket alanını devlete karşı faaliyetler için kullanacağına inanılmaktadır. Bu yüzden devlet, toplum üzerindeki otoritesini zayıflatmamak için, temel insan hakkı taleplerine bile direnmelidir. Dünyayı Tanzimat sendromu gözlüğüyle algılayan devlet, devlet ile toplum arasında, devlet otoritesi ile (ister kollektif olsun, ister bireysel) kişi hakları arasında sıfır toplamlı bir oyun oynandığını varsaymaktadır. Böylece kendini Leviathan olarak gören devlet, sosyal gruplardan ve bireylerden mutlak itaat talep etmektedir. Hakların Hobbes'cu bu resim içinde yeri yoktur. Bireysel veya kollektif tüm haklar, devletin varlığına karşı bir tehdit olarak algılanmaktadır.

Türk Kamuoyunda Tanzimat Sendromunun Göstergeleri: Halkın Temel Hak ve Özgürlüklere Yaklaşımı¹

Tanzimat sendromu adı altında anlatılan inanç ve yaklaşımların Türk halkının siyasi kültüründe ne kadar derinlere indiğini ölçmenin yollarından biri, bireysel ve kollektif hak ve özgürlüklere halkın yaklaşımını gözlemlemektir. TABLO 1 ve TABLO 2'deki veriler, bu yaklaşımı göstermesi açısından seçilmiştir. Tablolardaki veriler konusunda söylenecek ilk şey, hak ve özgürlükler konusunda herkesin fikir beyan ettiği, cevap vermek istemeyenlerin TABLO 1'de ancak yüzde 1, TABLO 2'de ise yüzde 4 civarında kaldığıdır. TABLO 1'de araştırmaya katılanlara bazı temel haklar sayılmış ve bunların hangi koşulda olursa olsun daima varolmasından mı, yoksa belli koşullar altında kısıtlanmasından mı yana oldukları sorulmuştur. Bu aşamada hakkın

---

¹ Bu bölümde kullanılan veriler, TESEV-Boğaziçi 2002'den alınmıştır.

kısıtlanacağı koşulun belirtilmediği not edilmelidir. Halkın en çok, “yasalar karşısında eşitlik” ve “vidan ve din hürriyeti” konusunda duyarlı olduğu anlaşılmıştır: Cevap verenlerin yüzde 90’ı bu hak ve özgürlüklerin hiçbir koşulda kısıtlanmaması gerektiğini söylemiştir. Bunun ardından iki hak, “iletişim özgürlüğü” ile “işkence ve kötü muamele ugramama” hakları gelmektedir. Cevap verenlerin yüzde 85’i, bu iki hakkın da hiç bir zaman kısıtlanmamasından yanadır. Halkın en az duyarlı olduğu hakların “ifade özgürlüğü” ve “anadilini konuşma özgürlüğü” olduğu anlaşılmıştır. Görüşülenlerin sadece yaklaşık yüzde 75’i bu iki hakkın hangi koşulda olursa olsun kısıtlanmaması gerektiği kanısındadır.

TABLO 1: Türk Kamuoyunda Tanzimat Sendromunun Göstergeleri: Halkın Temel Hak ve Özgürlüklere Yaklaşımı

	Bu hak asla kısıtlanmamalıdır	Bu hak belli koşullarda kısıtlanabilir	Cevap Yok/Fikri Yok	Toplam
Yasalar önünde eşitlik	91	8	1	100
Din ve ibadet özgürlüğü	90	9	1	100
İletişim özgürlüğü	85	13	2	100
İşkenceye ugramama hakkı	83	16	1	100
İfade özgürlüğü	74	25	1	100
Anadilini konuşma özgürlüğü	74	25	1	100

Hiçbir koşul altında kısıtlanmaması konusunda neredeyse oybirliği olan “yasalar önünde eşitlik” ile “din ve vicdan özgürlüğünü” bir yana bırakırsak, kalan dört hak konusunda resim o kadar parlak değildir. Halkın yüzde 13’ü koşullar gerektirdiğinde bireylerin özgürce iletişimde bulunmalarının engellenebileceği görüşündedir. Yine halkın yüzde 16’sı, gerektiğinde bir kişiye işkence yapılabileceğini düşünmektedir. İfade ve anadilini konuşma özgürlüğü konusundaki görüşlere gelindiğinde, resim daha da kararmaktadır. Her ikisinde de yaklaşık yüzde 25 gibi önemli sayıdaki azınlık, devletin bir kişinin söylemek istediklerini söylemesini engelleyebileceğini, hatta daha da vahim olarak, devletin bir kişinin kendi diliyle konuşmasını yasaklayabileceğini düşünmektedir.

Tanzimat sendromunun kültürel etkisi, TABLO 2’de daha da iyi görünmektedir. Burada araştırmaya katılanlara yine birkaç hak sayılarak, bu kez ulusal çıkarlar, kamu güvenliği veya toplumsal düzenin tehlike altında olduğu durumlarda, devletin bu hakları kısıtlamasını kabul edip etmeyecekleri sorulmuştur. Diğer bir deyişle, önceki sorudan farklı olarak, burada kısıtlama gerekçeleri açıkça belirtilmiştir. TABLO 2’deki sonuç, TABLO 1’deki sonuçla karşılaştırıldığında, çok daha karamsarlık vericidir. Tüm sorularda, ankete cevap verenlerin yaklaşık yüzde 50’si, ulusal çıkarlar, kamu güvenliği ve toplumsal düzen gibi büyük önem verilen norm ve değerler ciddi tehlike altında olduğu zaman, devletin temel insan hak ve özgürlüklerini tamamen kısıtlayabileceğini söylemektedir.

TABLO 2: Türk Kamuoyunda Tanzimat Sendromunun Göstergeleri: Halkın Temel Hak ve Özgürlüklere Yaklaşımı. Ulusal Çıkarlar, Kamu Güvenliği ve Toplumsal Düzen Tehlike Altında Olduğunda Temel Haklar Kısıtlanabilir mi?

	Kabul etmeye eğilimli	Kabul ETMEMEYE eğilimli	Cevap Yok/Fikri Yok	Toplam
Çoğunluğun görüşlerine aykırı görüşlere hoşgörü GÖSTERMEMELİYİZ	56	40	4	100
Gazeteler milli çıkarlar aleyhine haber	51	46	3	100

ve yorum yayınlarsa KAPATILMALIDIR				
Milli çıkarlar ciddi tehdit altındaysa insan hakları KISITLANABİLİR	50	46	4	100

Birlikte ele alındığında bu iki tablo, milliyetçi muhafazakârlığın hakları gayri meşru sayma yaklaşımının genel kamuoyu tarafından da hangi düzeyde kabul gördüğüne dair önemli ipuçları vermektedir. İlk olarak Türk kamuoyundaki hatırı sayılır bir azınlık, temel insan hak ve özgürlüklerinin, tanım gereği insandan ayrılamayacak ve insana yabancı sayılamayacak nitelikler olduğunu düşünmemektedir. İkinci olarak, Tanzimat sendromunun Hobbes’cu ruhunun yansımalarıyla, Türk halkının yaklaşık yarısı huzur ve güven karşılığında hak ve özgürlüklerinden vazgeçmeye hazır gibi görünmektedir.

Sèvres Sendromunun Ardındaki “Derin Tarihi Hafıza”

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi, I. Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğunun nihai yenilgisine işaret eder. O sırada İttihat ve Terakki kabinesi 8 Ekim tarihi itibarıyla istifa etmiş, Enver, Talat ve Cemal Paşalar ülkeden kaçmak üzereydiler (7 Kasım tarihinde kaçmışlardır). Mondros Mütarekesi, Osmanlı İmparatorluğunun bütünsel ve koşulsuz olarak teslimi anlamına gelmektedir. Anlaşmaya göre Osmanlı bahriyesi ile doğu cephesinde hâlâ faaliyet gösteren ordusu dahil tüm orduları terhis edilecek, tüm iletişim ve ulaşım kapasitesi ile gıda ve kömür tedarikleri, İtilaf Devletlerinin kontrolü altına verilecekti. Boğazlar İtilaf Devletlerinin savaş gemilerine açılacaktı. Anlaşma, hangi suçu işlemiş olursa olsun Osmanlı hapisanelerinde bulunan tüm Ermenilerin salınması gibi, İmparatorluğun Ermeni tebaası için özel hükümler de içermekteydi. Müttefikler, herhangi bir kargaşa halinde yoğun Ermeni nüfusunun bulunduğu altı doğu eyaleti (Vilayat-ı Sitte) başta olmak üzere, İmparatorluğun herhangi bir stratejik bölgesini işgal etme hakkını elinde bulunduruyorlardı (Kili 1982: 58; Lewis 1968: 239-242; Shaw ve Shaw 1977: 327-328).

Mondros Mütarekesi'nden kısa süre sonra İngilizler tarafından işgal edilecek olan Musul dışında Arap nüfusun yaşadığı Irak, Suriye, Lübnan ve Filistin eyaletleri, anlaşmanın imzalanmasından hemen önce İngiliz ve Fransızların eline geçmişti. Kerkük Mayıs 1918'de, Nablus, Hayfa, Akra, Şam, Halep, Humus, İskenderun ve Beyrut, Eylül-Ekim 1918'de işgal edilmiştir. Dolayısıyla Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarih itibariyle Osmanlı İmparatorluğu, zaten Anadolu topraklarıyla (doğu Trakya ile İstanbul dahil) sınırlı hale gelmişti. İstanbul'da ve Ege bölgesinde yaşayan hatırı sayılır bir Rum azınlıkla birlikte Türkler, Anadolu'nun batı ve orta bölgelerinde çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Doğu Anadolu'da, 1915 yılındaki tehcirden arta kalan Ermenilerle birlikte Kürtler ve Türkler yaşamaktaydı. 1914 nüfus sayımı üzerinden yapılan hesaplamalara göre (Trakya ve İstanbul hariç) Anadolu'da yaşayan 11 milyon insanın yüzde 85'i Müslüman (Türkler ve Kürtler), yüzde 9'u Rum, yüzde 3'ü Ermeni ve yüzde 4'ü de Yahudi ve diğer gayrimüslim azınlıklardandı. Son olarak İstanbul'un nüfusu da Müslümanlar (yüzde 60), Rumlar (yüzde 25) ile Ermeni, Yahudi ve diğer gayrimüslimlerden (yüzde 15) oluşmaktaydı (Kili 1982: 72).

Mondros Mütarekesi'ni izleyen yıl, İstanbul ile önemli sayıda Rum ve Ermeni nüfus barındıran kesimleri başta olmak üzere Anadolu'nun bazı bölgeleri, İtilaf Devletlerinin veya onlarca desteklenen Yunan ordularının işgaline uğramıştır. İstanbul'un işgali resmen başlamış olmasa da 13 Kasım 1918'de Müttefik savaş gemileri İstanbul limanına demirlemiştir. 1918 Aralık'ında İtilaf kuvvetleri güneydoğu Anadolu'daki Adana (Kilikya), Antep, Birecik, Maraş, Urfa ile kuzeydoğudaki Batum ve Kars'a ve Karadeniz kıyısındaki Samsun'a girmişlerdir. 16 Mart 1919'da İstanbul İtilaf devletlerince resmen işgal edilmiştir. İtalyanlar 28 Mart 1919'dan başlamak üzere Antalya ve civarını ele geçirmişlerdir. Son olarak 15 Mayıs 1919'da Müttefik savaş gemilerinin desteğindeki Yunanlılar, İzmir'i ve Ege bölgesini işgale başlamıştır. İşgallerle yaratılan bu yeni durum, Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sèvres Antlaşması'yla kağıda dökülmüştür. Sèvres Antlaşması'na göre Arap yarımadası ile Mezopotamya (Irak), İngilizlere; Suriye ile güneydoğu Anadolu'daki Antep, Urfa ve Maraş, Fransızlara; doğu Trakya, İzmir ve çevresi Yunanistan'a bırakılacaktı. İzmir dışındaki batı Anadolu ise İtalya'nın ekonomik hakimiyet alanı olacaktı. Yine Sèvres Antlaşması kuzeydoğu Anadolu'da Amerikan mandası altında bağımsız bir Ermenistan'ın ve güneydoğu Anadolu'da özerk bir Kürdistan'ın kurulmasını hükme bağlıyordu. Antlaşma'ya göre daha önce vatanlarından sürülen tüm gayrimüslim Osmanlı tebaasının memleketlerine dönmesine izin verilecek ve önceki mülkleriyle servetleri kendilerine iade edilecekti. İstanbul Osmanlı başkenti ve Padişah'ın payitahtı olarak kalacaktı ancak Boğazlar uluslararası bir komisyonun idaresine bırakılacaktı. Osmanlı hükümetinin iç güvenliğe yönelik bir jandarma kuvveti dışında silahlı kuvvet bulundurma hakkı elinden alınmıştı.

Osmanlı maliyesi sürekli bir Müttefik komisyonu tarafından yönetilecek, devlet gelirlerinin bir kısmı, Müttefiklere savaş tazminatı olarak ayrılacaktı (Kili 1982: 84-86; Shaw ve Shaw 1977: 356).

Mondros Mütarekesi ile Sèvres Antlaşması'nın yarattığı koşullar ve özellikle Anadolu'da Ermeni ve Kürt devletlerinin kurulması ihtimali, işgal bölgelerinde yaşayan birçok Türkün, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurarak silahlı direnişe başlamasına neden oldu. Böylece 1918 Kasım ve Aralık aylarında üç Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu: İzmir'de Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti, Trakya'da Trakya Paşaeli Cemiyeti ve İstanbul'da Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle birlikte işgal güçlerine karşı şehir ve kır gerillası hareketleri başladı. Kemalistler ise bu ilk ulusal direniş örgüt ve hareketleri daha yeni kök salmışken sahneye girdi. Mustafa Kemal Paşa ile Kemalist devrimcilerin yaptığı ilk şey, çeşitli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adlı merkezi bir direniş örgütüne dönüştürmek oldu. Mustafa Kemal Paşa ile Kemalistlerin milli davaya bir başka katkısı düzensiz gerilla kuvvetlerini Kuvva-yı Milliye adı verilen düzenli orduyla değiştirmektir. 1922'de ulusal direniş hareketi zafere ulaştı ve Sèvres Antlaşması'nda kaybedilen toprakların bir bölümü 1923'teki Lozan Antlaşması'yla geri alındı. Lozan Antlaşması, ayrıca, Türkiye'nin yeni siyasi iktidarı olarak Osmanlı devletinin yerini alan yeni Kemalist devletin Batılılarca tanınması anlamına geliyordu.

Sèvres Sendromunun “Derin Siyaset” İmperatifi: İzolasyonizm ve Batısız Batılılaşma

Aşağıdaki formülasyon, Sèvres sendromunun “derin politika” imperatifidir:

Bir: İzolasyonizm: Batı dünyasıyla ekonomik, siyasi ve kültürel paktlara ve ittifaklara girme. Batılı devletlere asla güvenme ve daima arkanı kolla.

İki: Batısız Batılılaşma: Devleti, askeriyeyi, ekonomiyi, toplumu Batılılaştır ama Batı dünyasıyla ekonomik, siyasi, kültürel paktlara ve ittifaklara girme.

Sèvres sendromunun temelinde yatan esas varsayım, Avrupalıların Türkleri, Avrupa-Hıristiyan topraklarını gayrimeşru biçimde istila ve işgal eden ve Avrupalı-Hıristiyan halklara zulmeden bir millet olarak algıladıklarıdır. Bu varsayım, Avrupalıların Türkleri, atalarına ait Avrupa-Hıristiyan topraklarından çıkarmaya ve bu toprakları esas sahiplerine, geçmişte Ermeni ve Rumlara, şimdi de Kürtlere, vermeye çalıştıkları şeklinde devam eder. Avrupa'nın bu tarihi misyonu, ortaçağdaki Haçlı Seferleri'yle başlamış, I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren ve Türkiye'yi Batılı devletler ile onlarla işbirliği içindeki Hıristiyan azınlıklar arasında paylaştıran 1920 tarihli Sèvres Antlaşması'yla zirvesine ulaşmıştır. Herhangi bir Avrupalıyı kazıyınız, altından bir Haçlı çıkacaktır.

Sèvres Antlaşması'yla Türkleri Anadolu'dan çıkarma şeklindeki Haçlı misyonu, Türk ulusal direnişi sayesinde geçersiz kılınmıştır. Ancak Avrupalılar ile Türkiye içindeki Türk-olmayan azınlıklar, bu Haçlı misyonunu asla sona erdirmemiştir. Bugün bile Avrupa Birliği'nin görüründe masum olan bireysel haklar ile azınlık hakları talepleri, Sèvres Antlaşması'nı canlandırmaya yönelik gizli çabalardan başka bir şey değildir. Bununla elde edilmek istenen şey, seksen yıl kadar önce kuvvetle yapamadıklarını şimdi barışçı araçlarla yapmaktır.

Türk Kamuoyunda Sèvres Sendromunun Göstergeleri: Avrupa'ya ve Batıya Karşı Yaklaşımlar²

Türkiye'de Avrupa-şüpheciliği projemizin bir parçası olarak 2003 Kasım'ında yürütülen kamuoyu araştırmasında elde edilen veriler, Sèvres sendromunun Türk kamuoyunun siyasi inanç ve yaklaşımları üzerindeki etkisini ölçmek için çok miktarda kanıt sunmaktadır. Bu kanıtların bir kısmı, aşağıdaki TABLO 3'te gösterilmektedir:

TABLO 3: Türk Kamuoyunda Sèvres Sendromunun Göstergeleri: Haçlılar, Kapitülasyonlar ve Sèvres Antlaşması Konusundaki Yaklaşımlar

	Batılılaşma	Avrupalılar	Avrupa'nın	AB ile ilgili
	yerine milli geleneklerimize dayansaydık, bugün daha iyi durumda olurduk	geçmişte olduğu gibi bugün de Türkiye'yi bölmeye çalışmaktadırlar	Türkiye'ye karşı tutumunun ardında Haçlı ruhu yatmaktadır	reformlar, Osmanlı dönemindeki kapitülasyonlar farksızdır
KABUL ETMEYE eğilimli	63	54	46	41

² Bu bölümde kullanılan veriler, OSIAF-Boğaziçi 2003'ten alınmıştır.

KABUL ETMEMEYE eğilimli	26	33	27	27
Cevap Yok/Fikri Yok	11	13	27	32
Toplam	100	100	100	100

Sèvres sendromunun temel varsayımı, Avrupalıların Türkleri, Avrupa-Hıristiyan topraklarını gayrimeşru biçimde istila ve işgal eden ve Avrupalı-Hıristiyan halklara zulmeden bir millet olarak algıladıkları idi. Bu sendrom, Avrupalıların Türkleri, atalarına ait Avrupalı-Hıristiyan topraklardan çıkarmaya ve bu toprakları esas sahiplerine, geçmişte Ermeni ve Rumlara ve şimdi de Kürtlere, vermeye çalıştıkları şeklinde devam ediyordu. TABLO 3’te sunulan verilere göre bu varsayım, Türk kamuoyunca önemli ölçüde benimsenmiştir. Kamuoyunun net çoğunluğunu oluşturan yüzde 54’ü, Avrupa devletlerinin, geçmişte Osmanlı İmparatorluğunu nasıl bölüp yönetmeye çalıştırsa, şimdi de Türkiye’yi bölerek yönetmeye çalıştığına inanmaktadır. TABLO 3’teki verilere yakından bir bakış, Türk kamuoyunun hatırı sayılır bir kısmı olan yaklaşık yüzde 40’ının, Avrupalıların bugün bile Türkiye ile olan ilişkilerinde “Haçlı ruhu”na göre davrandıklarını ve ortaçağdaki kapitülasyonları tekrar elde ederek Türkiye’yi sömürge durumuna düşürmek için amansızca çalıştıklarını ve hâlâ 1920’nin Sèvres Antlaşması’nı hortlatma amacı güttüklerini düşünmektedir. Bu görüşü onaylayanların yüzde 40 gibi bir orana sahip olmasına karşı aynı görüşte olmayanların oranının yüzde 27’de kaldığı ve ankete cevap verenlerin yaklaşık üçte birinin Haçlılar, kapitülasyonlar ve Sèvres konusunda görüş bildirmediği not edilmelidir. Son olarak TABLO 3’teki verilere dayanarak Sèvres sendromunun “derin siyaset” imperatifi olan Batısız Batılılaşma hakkında bazı kanıtlar elde etmeye çalışacağız. “Batısız Batılılaşma”, Batının ekonomik, siyasi ve kültürel modellerini izlemeden, içe dönük bir modernleşme modeli izlemek anlamına gelmektedir. TABLO 3’te görebileceğimiz gibi, bu siyaset imperatifi, Türk kamuoyunda yaygın bir kabul görmektedir. Esasen sorulara cevap verenlerin yüzde 63 gibi net bir çoğunluğu, Batılı değer ve gelenekleri yerine kendi değer ve geleneklerini izlese, Türkiye’nin daha iyi durumda olacağını söylemiştir. Cevap verenlerin sadece yüzde 25’i bu görüşe katılamamış, yüzde 11’i ise bu konuda fikir beyan etmemeyi tercih etmiştir.

Sonuç: Sendromlar ve Türkiye’nin Avrupalılaştırılması

Türkiye'nin ideolojik ve kurumsal olarak Avrupalılaşmasına karşı sıkı direncin kaynaklarından biri, siyasi kimlikleri Tanzimat ve Sèvres sendromlarıyla şekillenen birey ve kurumlardır. Dolayısıyla Türkiye'nin Avrupalılaşması en başta, ulusal kimlik ve dış politika alanlarında yeni bir ideolojik ve kurumsal dengenin sağlanması anlamına gelmektedir. Bu yeni denge, Tanzimat ve Sèvres sendromlarının giderek "resmi hafıza" konumundan çıkması ve bunun yerine yurtiçinde insan haklarına, uluslararası alanda ise AB ile bütünleşmeye dayalı yeni bir anlayışın egemen olması anlamına gelmektedir.

Tanzimat ve Sèvres sendromları birlikte ele alındığında Türkiye için Hobbes'cu bir *modus operandi*'yi tanımlarlar: Güvenlik karşılığında özgürlükten vazgeçiş. Bu iki sendrom, 19. yüzyıl sonlarından (Abdülhamit döneminden) itibaren modern Türk devletinin kurucu ideolojik dayanaklarını oluşturmuştur. Modern Türkiye, şimdiye dek Hobbes'cu bir devlet olmuştur. Türkiye'nin Avrupalılaşması ise "Hobbes'cu" devletten "Kant'çı" devlete, çok zor olacağı belli olan, bir geçiş anlamına gelmektedir. Hobbes'cu devletin tersine Kant'çı devletin kurucu ilkesi, güvenliğin önüne özgürlüğü, politikanın önüne ise ahlakı koymaktır. Bu ilke en iyi şekilde, Immanuel Kant'ın, 1795 tarihli *Ebedi Barış: Felsefi Bir Taslak* adlı eserinde yer alan "Kalıcı Barış Açısından Ahlak ile Politikanın Karşıtlığı Üzerine" başlıklı denemesindeki şu sözlerinde dile gelir: "Eğer özgürlük ve özgürlüğe dayalı bir ahlak yoksa; meydana gelen veya gelebilecek olan her şey sadece kendi doğal mekanizması içinde meydana geliyorsa, o zaman pratik erdem sadece politikaya (insanoğlunu yönetmek için doğal mekanizmanın kullanılması sanatına) indirgenmiş olur ve hak kavramı da boş bir düşünceden ibaret kalır."

Referanslar

- Bayar, Celal. 1991. *Bir Darbenin Anatomisi*. İstanbul: Emre Yayınları. Yayına hazırlayan İsmet Bozdağ.
- Çakırtaş, Osman. 1994a. *Osmanlı Tarihi 1 (Siyasi)*. Ankara: Koza Yayıncılık.
- Çakırtaş, Osman. 1994a. *Osmanlı Tarihi 2 (Kültür ve Medeniyet)*. Ankara: Koza Yayıncılık.
- Karaosmanoglu, Ali L. 1991. "The International Context of Democratic Transition in Turkey." Geoffrey Pridham (ed.), *Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe*. Leicester, Londra: Leicester University Press, 159-174.
- Kili, Suna. 1982. *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Lewis, Bernard. 1968. *The Emergence of Modern Turkey*. Londra, Oxford, New York: Oxford University Press.
- OSIAF-Boğaziçi. 2003. "Eurocepticism in Turkey: Manifestations at the Elite and Popular Levels". OSIAF (Açık Toplum Enstitüsü Yardım Fonu) ile Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından ortaklaşa desteklenen araştırma projesi. Bitiş tarihi: Temmuz 2004. Proje direktörü: Hakan Yılmaz. Kamuoyu araştırması 2003 Kasım'ında, tüm ülkeden rastsal olarak seçilen 2.250 kişiyle yapılmıştır.
- Peker, Recep.1984. *İnkılap Dersleri*. İstanbul: İletişim Yayınları. İlk kez 1935'te basılmıştır.
- Shaw, Stanford J., ve Ezel Kural Shaw. (1977) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Sultan Abdülhamit.1999. *Siyasi Hatıratım*. Altıncı Baskı. Birinci baskı 1974. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TESEV-Boğaziçi.2002. "Turkish Public Opinion Regarding the European Union". TESEV (Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı) ile Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından ortaklaşa desteklenen araştırma projesi. Bitiş tarihi: Ocak 2002. Proje yürütücüleri: Ali Çarkoğlu, Refik Erzan, Kemal Kirişçi, Hakan Yılmaz. Kamuoyu araştırması 2002 Mayıs'ında, tüm ülkeden rastsal olarak seçilmiş 3.060 kişiyle yapılmıştır.